

Manuel Ardit

CREIXEMENT ECONÒMIC
I CONFLICTE SOCIAL

La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX

editorial afers
Catarroja – Barcelona
2004

Índex

Introducció	13
La formació de la baronia	19
Avatars medievals	19
La senyoria dels Borja	28
La comunitat musulmana	39
Una demografia dubtosa	39
Religió i resistència	44
Les càrregues senyoriales	50
Una agricultura de subsistència	64
Renda feudal i revolució dels preus	71
La foia cristiana	79
La repoblació	79
El conflicte censalista	88
La senyoria postmorisca	93
La nova agricultura	103
Caiguda i recuperació de la renda feudal	117
La terra i els homes	123
Hortes, secans i muntanyes	123
Una població en creixement	142
Les estructures demogràfiques	163
El poder i la renda	181
Mer i mixt imperi	181
Administració i govern	200
Expansió i crisi de la renda feudal	219
L'endeutament nobiliari	231

La vila i els llocs	247
Aljames, consells i ajuntaments	247
Abastiments i deute municipal	261
Metges, cirurgians i apotecaris	268
L'Església	277
El convent de Santa Creu	277
Delme i primícia	297
Una societat agrària	305
Ordinacions rurals	305
Els assuts i les sèquies	314
Bestiars, emprius i bovalars	335
La muntanya i el bosc	349
Propietat, explotació i cultius	359
L'estructura agrària	359
El valor de la terra	380
Conreu directe i arrendaments	392
Màquines, oficis i intercanvis	407
Molins hidràulics	407
Professions no agràries	417
El mercat local	425
Circuits comercials	436
La teranyina social	451
Rics i pobres	451
Endeutament i diferenciació interna	464
L'elecció del cònjuge	474
Estratègies hereditàries	485
Solidaritats i tensions	502
Guerras pròximes, guerres llunyanes	510
La desintegració del marquesat	523
Ocultació i frau	523
Lluita antifeudal	530
El plet de reversió de Catadau	543
El reialenc de Catadau	558
Els plets de Llombai i Alfarb	566
L'ocàs de la senyoria	569
Conclusions	575

Apèndixs	593
Bateigs, enterraments i matrimonis de la parròquia de Llombai (1620-1900)	593
Individus i famílies dels consells i ajuntaments de la foia de Llombai (1601-1836)	600
Arrendaments del delme de pa i vi del delmari de Llombai (1521-1835)	621
Abreviatures	629
Bibliografia	631
Fonts	635

Introducció

El 5 de novembre de 1974 vaig llegir a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València la meua tesi doctoral. Escrita en castellà, com era preceptiu en aquell moment, duia per títol *Revolución burguesa y revuelta campesina (País Valenciano, 1789-1840)*. Vaig tenir la sort de comptar amb un tribunal de luxe format pels doctors José Manuel Cuenca Toribio, que va acceptar amablement la direcció de la tesi després de la prematura mort del doctor Joan Reglà, Miguel Artola Gallego, Emili Giralt i Raventós, Josep Fontana i Làzaro i Pere Molas i Ribalta. Uns anys després, el 1977, la segona i més substancial part de la tesi es va publicar, gràcies als bons oficis del professor Fontana, en la col·lecció «Historia» de l'editorial Ariel, amb el títol de *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*. Entre el títol de la tesi i el del llibre hi ha tres canvis, però no tots igualment importants. En primer lloc hi ha la substitució de *revolución burguesa* per *revolución liberal*, que vaig introduir seguint un suggeriment del professor Molas. No és tan significatiu com sembla. Des del meu punt de vista la revolució liberal fou la forma que adoptà a Espanya la revolució burgesa. Menys important és encara el lleuger canvi de l'any inicial del període, 1793 en compte de 1789. Vaig pensar que els motins de 1793 definien millor l'àmbit cronològic que l'esclat de la Revolució Francesa. Major transcendència té el subtítol, inexistent en la tesi. Revela que les meues preocupacions bàsiques en aquell moment giraven entorn del feudalisme, o el que quedava d'ell al final del segle XVIII, i de la revolució liberal al País Valencià com a revolució bàsicament antifeudal. No discutiré, perquè està fora de lloc en aquest llibre, la correcció d'aquesta interpretació. Però qui regire, encara que siga superficialment, el llibre, comprovarà que les pàgines dedicades al feudalisme valencià, o al règim senyorial si es vol, són poques i sovint plenes d'expressions prou relativistes, que reflecteixen els meus dubtes en aquell moment sobre tota una sèrie de qüestions. Malgrat això vaig pensar —i continue fent-ho— que el component antifeudal havia estat bàsic en la revolució liberal valenciana.

Però em va quedar una certa insatisfacció sobre la forma com havia tractat el tema i em vaig prometre investigar a fons la senyoria valenciana en un treball

futur. Aquell treball futur és el llibre que teniu a les mans. Entre 1977 i 2002, data d'acabament del llibre, han passat vint-i-cinc anys. Molts anys, efectivament, però aquest llarguíssim lapse té la seua explicació. En primer lloc s'havia de definir el plantejament de l'estudi i la tècnica a utilitzar. Molt aviat vaig decidir que havia de ser una investigació local feta amb tècnica microhistòrica, és a dir, tot el contrari del que havia estat la meua tesi doctoral. Havia comprovat les limitacions de treballar sobre fonts generals i volia utilitzar ara documents primaris, absolutament desagregats. Quedava l'elecció de la senyoria a investigar. En un primer moment vaig pensar estudiar les senyories de l'arquebisbat de València, suposant que hi hauria fonts abundants a l'arxiu de la Catedral. Després d'un primer tast vaig comprovar que els documents no eren tan nombrosos com havia pensat. A més a més, hi havia l'inconvenient de la difícil consulta dels fons en aquell arxiu. En els anys setanta era catedràtic d'Institut d'Ensenyament Mitjà a Carlet i la segona idea va ser, òbviament, estudiar aquesta localitat. Algú del poble —no recorde qui— em va indicar que l'arxiu dels comtes de Carlet es trobava dipositat a l'Arxiu Municipal de Barcelona. Però en aquell moment contemplava la investigació amb un tal grau de desagregació que per a mi era indispensable comptar amb l'arxiu parroquial per tal de fer una reconstrucció de famílies. L'aleshores vicari de Carlet, que era professor de Religió a l'Institut, em va informar —equivocadament, com vaig comprovar molts anys després— que l'arxiu parroquial havia desaparegut. Aleshores vaig decidir estudiar la senyoria benedictina de la Valldigna, aprofitant els riquíssims fons documentals existents a l'Arxiu del Regne de València. Després de treballar un any aproximadament, em vaig assabentar que una professora d'Història del Dret, Adela Mora, estava treballant precisament aquesta senyoria. Li vaig prestar les meues fotocòpies i vaig decidir buscar un altre territori d'estudi. Fruit d'aquelles notes va ser una comunicació que vaig presentar, molts anys després, el 1985, al col·loqui que es va celebrar a Alacant sobre la Il·lustració espanyola, titulada «Aparcería y arrendamiento en la transición del Antiguo Régimen al liberalismo: el ejemplo de la granja cisterciense de Benivaire». Com que seguia essent professor de l'Institut de Carlet, vaig pensar que potser pagués la pena estudiar el proper marquesat de Llombai. Una alumna meua, Josepa Viñuelas, em va informar que l'arxiu parroquial era en bon estat —realment no és així, ja que falten els registres de Catadau i Alfarb des de 1726— i em va facilitar els contactes amb el rector d'aleshores, Enric Arce, per tal de microfilmear els llibres parroquials, cosa que vaig fer en pocs dies. Per fi encetava la investigació. Sabia, a més a més, que el marquesat de Llombai, com a senyoria dels ducs de Gandia, devia tenir abundant documentació en la secció Osuna de l'Archivo Histórico Nacional de Madrid. A l'Arxiu del Regne de València devia haver informació nombrosa. I sabia també que a l'arxiu dels jutjats de Carlet —a pocs metres de l'Institut— hi havia una rica col·lecció de protocols notariais. Anys després els fons es van traslladar a l'Arxiu del Regne de València. Aquesta senyoria reunia —malgrat haver-se perdut pràcticament els arxius municipals— les condicions suficients per a una investigació local i desagregada com la que havia imaginat. Quan ja el treball era prou avançat vaig rebre la informació que una alumna de la Universitat d'Alacant, Elia Gozávez, estava treballant, sota la

direcció del professor Antonio Gil Olcina, sobre el marquesat de Llombai. Però en aquell moment fer marxa enrere era ja pràcticament impossible. Fetes les oportunes consultes amb l'autora, vaig comprovar que el seu treball era molt diferent del que jo tenia en marxa. Aquesta segona coincidència no el va interrompre.

El fet que el cos documental bàsic es trobés a Madrid va suposar un obstacle de molta consideració. Durant molt de temps he viatjat regularment a la capital de l'Estat una setmana l'any durant els mesos de juny o juliol. Amb aquest ritme de treball, la recollida d'informació, malgrat l'encàrrec de microfilms i fotocòpies, ha avançat a un ritme exasperadament lent. Hi ha alguns lligalls del fons Osuna que vaig trigar dos anys —és a dir, dues setmanes— a buidar. Afortunadament, a partir de 1987, quan vaig entrar a la Universitat de València com a professor titular d'Història Moderna, les coses van començar a canviar. El ritme de recerca es va accelerar i vaig obtenir dues beques que em van ajudar enormement: una de la Generalitat Valenciana per a una estada d'un mes a Madrid, i una altra del Ministeri d'Educació i Ciència per a una altra de tres mesos. En aquesta darrera vaig avançar tant com en els quinze anys anteriors i vaig acabar la recollida d'informació del fons Osuna abans que aquest es traslladés a la Secció Noblesa de l'Archivo Histórico Nacional a Toledo. Els darrers anys, els vaig utilitzar a completar el buidatge dels fons de l'Arxiu del Regne de València, especialment els protocols notariaus, molt durs de treballar, i de l'Arxiu de Protocols del Reial Col·legi del Corpus Christi. L'any 2000, el vaig emprar en l'ordenació i classificació de la documentació; el 2001 i la primera meitat del 2002 en la redacció. Però he hagut de fer més treball suplementari. Per a l'explotació de la base de dades familiar de l'arxiu parroquial de Llombai vaig escriure una aplicació informàtica, ADF, que té més de cinc-centes pàgines de codi i que, com a programari acadèmic, es troba disponible en la pàgina web del Seminari d'Estudis sobre la Població del País Valencià. Per al tractament dels capbreus i llibres padrons vaig escriure una altra aplicació informàtica aproximadament del mateix volum, que no he posat a l'abast del públic.

El resultat ha estat que un treball que hauria d'haver vist la llum en els anys vuitanta del segle XX ho fa el 2003. En l'interval han passat moltes coses. Fonamentalment s'han publicat un seguit de treballs bàsics sobre la senyoria valenciana, obra d'excel·lents investigadors com Anna Aguado, Carme Garcia Monerri, Jesús Millan, Isabel Morant, Mariano Peset, Joan Romero i Pedro Ruiz, per citar tan sols els que em vénen al cap en aquesta apressada introducció. En aquests estudis s'aclareixen la major part dels dubtes que em plantejava el 1977, després de la publicació de la meua tesi. Potser en el moment que aquests treballs es preparaven —cosa que sabia perfectament perquè són tots bons amics meus— hauria d'haver abandonat aquesta investigació sobre el marquesat de Llombai. No ho vaig fer. No perquè pense que siga superior, que no ho és, sinó perquè pense que és distinta. Distinta per l'ús que fa de la tècnica microhistòrica, pel nivell de desagregació que ateny i pel seu abast cronològic. No els invalida sinó que els complementa, i no tan sols aquests sinó molts altres treballs publicats en els darrers vint-i-cinc anys, que seria interminable enumerar.

Voldria fer una moderada defensa de la tècnica microhistòrica en el seu sentit

etimològic. Com va dir fa molts anys Eric Hobsbawm, l'historiador pot utilitzar el telescopi o el microscopi segons quins siguem els seus objectius. El telescopi (el metafòric de Hobsbawm, és clar) augmenta el nostre camp de visió però ens oculta els detalls petits; el microscopi, al contrari, ens mostra els detalls però redueix la nostra amplitud de camp. Aquest treball mostra tots els avantatges, però també els inconvenients, de la tècnica microhistòrica. Molts fenòmens invisibles a escala macrohistòrica poden ser analitzats des d'aquesta perspectiva; altres, en canvi, queden ocults. Aquest llibre és microhistòric en el seu significat etimològic però no exactament en el de la *microstoria* italiana, malgrat que li és deutor en moltes coses. En aquest sentit és més a prop de *L'eredità immateriale* de Giovanni Levi que d'*Il formaggio e i vermi* de Carlo Ginzburg. Deu en canvi molt a les escasses lectures antropològiques de l'autor, especialment al *People of the Sierra* de Julian Pitt-Rivers, al *Belmonte de los Caballeros* de Carmelo Lisón Tolosana i al *Vallalta i Miralcamp* de Joan Francesc Mira. I també és deutor d'altres obres de característiques semblants, fonamentalment britàniques, com l'estudi sobre Altopascio de Frank McArdle o el de Terling de Keith Wrightson i David Levine; en menor manera, també de l'obra d'alguns historiadors francesos, especialment Alain Collomp. N'és deutor en el sentit que he volgut reconstruir la vida d'una petita comunitat per tal d'entendre millor l'altra comunitat més àmplia en què és immersa. És un treball microhistòric pel seu objecte, però no pels seus objectius. El marquesat de Llombai, una petita senyoria, ni rica ni pobra, marginal dins d'una comarca, la Ribera Alta, d'un extraordinari dinamisme, no pot ser un cas aïllat. Els comportaments que hi descobrim seran representatius, malgrat que tan sols siga parcialment, de la societat valenciana de l'Antic Règim en el seu conjunt. Això és el que he volgut explicar i en les conclusions del llibre en farem un breu repàs.

No he pretès fer un treball definitiu —cap obra humana no ho és— i ni tan sols complet. Malgrat l'enorme volum de documentació consultada, no l'he vista tota, sobretot per fatiga física i cansament emocional després de tants anys d'arrossegant un treball inacabat. Especialment lamente no haver estudiat el *Manual de Consells* del segle XVII de l'arxiu municipal de Catadau, de lectura molt difícil atès el seu estat de conservació, així com també altres documents existents en allò que queda d'ell: alguns llibres padrons i un gruixut volum sobre les despeses ocasionades pel plet de reversió. Hauria estat interessant buscar a l'arxiu dels jutjats de Carlet el plet iniciat el 1837, d'acord amb la Llei de senyories del 26 d'agost d'aquell any. De tota manera és pràcticament segur que després es va substanciar a l'Audiència de València, i aquest segon procés és intrombable. Tampoc no he buscat documentació a l'Arxiu de la Corona d'Aragó ni a l'Archivo General de Simancas, especialment en aquest darrer. A l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, a banda de la secció Osuna tan sols vaig treballar en la secció Inquisició, però és segur que en Consejos hi ha documentació abundant sobre la foia de Llombai. Fins i tot en la secció Osuna, ara en la Sección Nobleza, instal·lada a Toledo, de l'Archivo Histórico Nacional, queden alguns documents sense consultar o estudiats inadequadament. Especialment lamente no haver pogut treballar més a fons el difícil capbreu de 1756, incomplet i amb abundants repeticions de confessions que fan molt difícil el seu tractament informàtic.